

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך טז, תשכ"ה

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על הרכבי שם-תואר בעברית של ימינו

א. הניסיונות להגדיר את מלת ההרכב (compositum) בעברית עדיין אין בהם כדי לפרנס את כל הסוגים האת כל הצירופים הנכללים בה לכאורה (על פי דוגמות מלשונות אחרות ועל פי שיקולים היוצאים מן ההגדרות עצמן)¹. הקושי נובע כנראה מכך, שהתרבות ההרכבים לסוגיהם בעברית המודרנית מסימני ההשפעות הבולטות של לשונות הודו-אירופיות יש בהן, ואילו סימני ההיכר של ההרכבים באותן לשונות (כגון כתיבה ביחידה גראפית אחת, הטעמה ראשית אחת, וכיוצא באלה)² אינם הולמים את המציאות בעברית³. גם התיאורים המעטים של ההרכב בעברית שיש היום בידינו מתעלמים כמעט לחלוטין, הן בדיון התיאורטי והן

1. ע' חיים רוזן, עברית טובה, עמ' 165 ואילך; הנ"ל, אנציקלופדיה עברית, ערך "דקדוק" (כרך יב, עמ' 999): "צירוף מלים (בחינת מלה, ולא משפט) הכולל שני יסודות מושגיים, אבל לפחות אחד מחלקיו כפוף הוא (יפת תואר)"; בדיון זה נראה את הסייג של כפיפות אחד החלקים כתנאי לא-הכרחי ונתעלם ממנו.

2. H. Marchand, The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. Wiesbaden 1960, p. 13 ff.

3. והדברים לפרטיהם עדיין טעונים בירור וליבון.

במערכת הדוגמות שלהם, מהרכבי שמות-תואר המתחבים והולכים בלשוננו⁴. ייתכן שסיבת התעלמות זו היא (חוץ מקוצר היריעה של הדיונים ההם עצמם) בקושי הנוסף שיש בעברית בהבחנה עקיבה בין שם-עצם ובין שם-תואר (השווה: „חכם“, „צדיק“). ואף על פי כן אולי לא יהיה למותר להתבונן בהרכבים כאלה וללמוד את דרכי התנהגותם. בעיוננו זה ייחשב כהרכב צירוף מלים (שאינו יוצר משפט), שנתמזגו בו שני יסודות מושגיים למושג אחד; וכשם-תואר ייחשב כל שם, שאפשר להוסיף על צורת הנפרד שלו את הסופיות המציניות מין ומספר, ואי אפשר להוסיף עליה (בדרך פאראדיגמטית) את צורני נטיית הקניין⁵.

4. ר' עכשיו את הדוגמות ב„הוראות לסידור כרססת הערכים של המילון“ בספר המקורות (חלק ראשון) של המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ״ג, עמ' 234, סעיף טז. ועם כל זה ר' סדרת דוגמות לשמות תואר הגזורים מביטויים מורכבים“ אצל H. Rosén, A Textbook of Israeli Hebrew, Chicago 1962, § 56. 3.

5. על כן גדול שם-תואר הוא, שכן יש בעברית הסדרה גדולה גדולה-גדולים-גדולות, ואין הסדרה גדולי-גדולן וכו'; מקרים מבודדים של הוספת צורן כזה של נטיית הקניין (כגון בביטוי האידיומאטי „מקטנם ועד גדולם“) אין בהם כדי לבטל את הכלל, משום שאין הם מצטרפים למערכת נטייה; צדיק שם תואר הוא בעברית המדוברת (יש בה צדיקה-צדיקים-צדיקות), אבל לא בעברית הקלאסית.

ב. ניתן להבחין קבוצות שונות של הרכבי שמות-
התואר החדשים המרובים, ונראה שבקבוצות הבאות מיוצגים
הסוגים העיקריים שבהם⁶ :

(1) (א) "שיטת בחירות אזוריות-רובית" (מתוך חיבור
תלמיד באוניברסיטת בר-אילן, תש"ך); "פרצוף תפוח בוהק,
חכמני-טפוש" (ש' פרלמן, תרגום "מסע הרץ" לה' היינה)⁸.
ביי דו"ע: "תוכנה הדתי-עיוני של היהדות" (א'
גולדמן, חזות ג', עמ' 32-33), "הנורמה התורנית-נבואית
מחייבת", "העצמאות החברתית-משפטית", (כנ"ל); "המפלגה
הדתית-לאומית" (דעות, חנוכה תשי"ט, עמ' 22); "המצב
החברתי-מדיני", "המצב החינוכי-תרבותי", "המצב הלאומי-
ציוני" (תכנית לעבודת הוקטור של ש"ב, 1958); "האימפריה
הרומית-גרמנית" (אנציקלופדיה עברית, כרך ג', עמ' 158)⁹.
ובריבוי: "קני המידה התרבותיים-חברתיים (חזות,
שם).

(ב) "סמל לבעיה מוסרית-חברתית" (דעות, שם).
"אווירה דמיונית-פיוטית" (חיבור תלמיד, כנ"ל).

6. הדוגמות נאספו מכתיבת העיון ומלשון העיתונות, ובמקצת
מתרגומי ספרות יפה; הלקט מקרי הוא.

7. הטלת מקף בין הרכיבים אינה קבועה. בהוספת סופית הנקבה
הנוהג הוא כמו בהוספת סופית הריבוי.

8. וע' צ"ל תירוש (= ח' קלעי), הבוקר 18.3.1960.

9. ודאי שאין דרך זו מקובלת על כל הכותבים: המדקדקים
מאוד בסגנונם עשויים לידע את שני הרכיבים כאחד.

ביידוע: הביטוי המשפטי-ריאלי" (חזות, שם).
ובריבוי: "המדינות הטריטוריאליות-לאומיות"
(חזות, שם).

(2) (א) **"מטרה כלל-ישראלית", "כינוס כל-ארצי" (מן העיתונות).**

ביידוע: האינטליגנציה המזרח-אירופית" (חזות, שם);
"הממשלה המערב-גרמנית", "הצבא הצפון-קוריאני" (מן העיתונות)¹⁰.

(ב) **"ועידה יס-תיכונית" (מן העיתונות).**
ביידוע: "הטיפוס היס-תיכוני" (אנציקלופדיה עברית, כרך ג', עמ' 119).

(ג) **"פעולה יומיומית" (= יום-יומית¹¹), "חליפה**

10. בסגנון הקפדני עדיין כותבים: "אירופה הדרומית-מזרחית (= הדרום-מזרחית) (אנציקלופדיה עברית, ג' עמ' 127), "תרבות ניאוליטית מן הסוג האפריקני-מערבי" (= המערב-אפריקני) (שם, עמ' 138). בעניין זה של הוספת צורן המין הדקדוקי (— ית) נוהגים כנראה על פי הדוגמה של לשון חכמים (קלאסיציזם סגנוני), כגון: "מקרה מזרחית צפונית... צפונית-מערבית מערבית דרומית דרומית מזרחית" (יומא ה, ה) ועוד; ואילו בדבר היידוע (שאינו לשון חכמים יכולה לסייע בו, משום שכל הצירופים האלה מחוסרי יידוע הם במשנה) בוחרים בדרך יידוע ההרכב לסוגיו, כפי שנוהג היום בסגנון הלא-קפדני-במיוחד.

11. במילונים מובאים שני הכתיבים, ואמנם מצויים בשימוש הלשון שניהם ומשום כך יש מקום לצרפם לדיוננו.

יומיומיות" (= יוס־יומית) הדוגמות ממילון של א' אבן־
שושן); "הסתכלות בד־בבדית" (תרגום מצוי ל"סינכרוני",
ולפעמים ל"סינאופטי").

בידוע: "העבודה היומיומית (= היוס־יומית")
(אבן־שושן, שם).

(3) (א) "טיפוס סתס־יהודי", "מנהיג כלל־ציוני", "שליט
כל־יכול" (מן העיתונות); "... חזר מטורקיה בתור חצי
טורקי" (ח' רוזן, עברית טובה, עמ' 63)¹²; "ראש מתולתל
פלא־יפה" (ש' פרלמן, שם).

(ב) **בידוע:** הלשונות האוגרו־פיניות והתורכ־
טאטריות" (אנציקלופדיה עברית, כרך ג', עמ' 124), "האומנות
הפראנקו־קאנטברית" (שם, עמ' 135); "הלשונות האינדו־
גרמניות"; "הלשונות ההודו־אירופיות".

(ג) "תחבורה בין־עירונית", "ארגון" בין־לאומי"¹³,
גורם חוץ־לשוני", "תהליך פניס־חברתי", "אדם חד־צדדי",
"רחוב דוסטרי", "צמח תלת־שנתי", "ספר רב־גוני", "רשות
כמעט־פרטית", "מוסד מעין־ציבורי"; "דבר בלתי־אפשרי",
"מרצא לא־יהודי"¹⁴, "צורה פרוטו־שמית", "פעולה אנטי־
דתית".

¹². וראה את ניתוחיו לצירוף זה בכל הפרק; עברית טובה,

עמ' 49-82.

¹³. ויש כותבים בינלאומי, ע' במילון של מדן "מאלף עד תיו"

את שני הכתיבים.

¹⁴. על סוג אחרון זה של הרכבים ע' ח' רבין, לשוננו כב, עמ'

בידוע: "... הבין-עירונית", "... הבין-לאומית",
"... החוץ-לשוני", "... הפניס-חברתי", "... החד-צדדי",
"... הדו-סטרי", "... התלת-שנתי", "... הרב-גוני",
"... הכמעט-פרטית", "... המעין-ציבורי", "... הבלתי-
אפשרי", "... הלא-יהודי", "... הפרוטו-שמית", "... האנטי-
דתית".

ובריבוי: "... הבין-עירוניים", "... הבין-לאומיים",
"... הבלתי-אפשריים", "... הלא-יהודיים", "... הפרוטו-שמיות",
"... האנטי-דתיות".

ג. קבוצות ההרכבים העיקריות נבדלות זו מזו על פי היחס של ההתנהגות התחבירית של הרכיב הראשון שבהם (הרכיב השני לעולם שם-תואר הוא, שאם לא כן, אין ההרכב מסוג הרכבי שם-תואר) אל ההתנהגות התחבירית של הרכיב כולו. קבוצה 1 כוללת הרכבים, שיש בהם התאמה בין שייכותו של הרכיב הראשון שלהם לחלקי הדיבר (שם-תואר); וכן בין תפקידם התחבירי בהקשרים אחרים (לוואי האיכות, לוואי מצמצם). כגון: "בעיה מוסרית-חברתית": מוסרית היא שם-תואר, המשמש כלוואי האיכות, וכן מוסרית-חברתית; לפי זה הרכבים אלו אנדוצנטריים הם (מופנים כלפי מרכז שבתוך עצמם). ואילו בקבוצות 2, 3 נכללים הרכבי שם-תואר, שהרכיב הראשון שלהם לעצמו אינו שייך לשמות-תואר, וגם

250 ואילך; ועל הרכבי שם עצם (שם פעולה) עם "אי" כרכיב ראשון ע' ר' מירקין, לשוננו כו, עמ' 217-219.

אינו משמש בהקשרים אחרים כלוואי האיכות (אפשר שיהיה לוואי הכמות: כל, חד, רב); כלומר הם הרכבים אקסוצנטריים (בעלי מרכז שמחוצה להם). אותו רכיב ראשון כשלעצמו אפשר שהוא שם-עצם (כלל, מזרח, ים), ואפשר שהוא רכיב תוארי שאול מלעזית (בעיקר בלשונות של מלומדים כגון: אנגרו, פראנקו), או רכיב עברי בצורה הרגילה של שם-העצם הפרטי, המשמש כתחליף לרכיב לועזי כבול כזה (הודו במקום "אינדו"), ואפשר שהוא מלת יחס או תואר-פועל (בין, חוץ, לא). פעמים בצורתו בלועזית (פרוטו). מכל מקום יש הבדל בין שייכותו של הרכיב הראשון ובין שייכותו של ההרכב כולו לחלקי הדיבר. וכן נבדלים הם בתפקיד התחבירי שהם עשויים למלא בהקשרים שונים: ההרכב הוא תמיד לוואי האיכות, ואילו הרכיב הראשון אינו לוואי האיכות.

חלוקה יסודית זו של ההרכבים לקבוצות עולה בקנה אחד עם בדיקתם על פי המרכיבים האחרונים שלהם (immediate constituents)¹⁵ לפחות בקווים כלליים (קבוצת-משנה B בלבד טעונה בירור מיוחד). הרכבי קבוצה 1 (למעשה A1 בלבד), כלומר ההרכבים האנדוצנטריים (בחלקם) נוצרו מצירופם של שני שמות-תואר עצמאיים זה לזה ליחידה חדשה הדוקה אחת (לרוב הם שמות-תואר, שנגזרו משמות-עצם על ידי סופית הגזירה — י¹⁶). מרכיביהם האחרונים מצטיירים

15. י' למשל L. Bloomfield, Language, בייחוד עמ' 209 ואילך.

16. שם תואר שאינו גזור משם-עצם מופיע כרכיב בהרכבים

שם-תואר + שם-תואר (כגון: תרבותי + חברתי < תרבותי-חברתי).

כל שאר ההרכבים (לרבות הרכבי 1) נוצרו ממרכיבים אחרונים אחרים. הרכבי קבוצה 2, וגם של 1, נוצרו מצירופים קודמים, כשנוספה עליהם סופית הגזירה של שם התואר — ; אין הם אפוא אלא בבואות¹⁷ של אותם צירופים שקדמו להם (הצירופים והם תמיד צירופים שמניים הם). המרכיבים האחרונים של הרכבים אלו יהיו אפוא :

צירוף שמני (= איבר א + איבר ב) + — .
 כך הוא בכל קבוצה 2, כגון: כלל ישראל + — < כלל-ישראלי; ים התיכון + — < ים-תיכוני; יום יום + — < יום-יומי. פרט מורפולוגי-תחבירי ראוי לציון הוא שהוספת הסופית — לאבר ב של הצירוף השמני, המשמש כמרכיב ראשון, מבטלת את ידועו, כגון: כל הארץ + — < כל-ארצי¹⁸. אלא שיש לנוסחה זו גם גיוון מיוחד, כשהמקום המיועד למרכיב האחרון — (כסופית שלאחר הצירוף השמני) כבר תפוס על ידי — אחר, שהוא חלק מאבר ב של הצירוף השמני (קבוצת-משנה 1, כגון: מוסר חברתי). מאחר שאי אפשר להוסיף עוד את המרכיב האחרון של ההרכב החדש

שלנו בדוגמה אחת בלבד, מלשון התרגום של ספרות יפה: חכמי-ספוש.

17. אני מודה למר מרדכי על הערה זו ועל המונח הזה.

18. אולי מתוך אנאלוגיה ליחס המניעה ההדדית (אֵינְקוּמְפָאֵטִיבִי-

ליות) של ה"א הידועה ושל — י ככינוי קניין בשמות.

— לאחר המרכיב הראשון (הצירוף השמני), משום שהעברית המודרנית אינה גורסת את דרכם של דורות שלפנינו ביצירת מבנים מסוג „מוסר חברתי“, הוכנס המרכיב — בין אברי המרכיב הראשון (הצירוף השמני), והוטל כסופית לאחר אבר א שבו. שינוי הנוסחה משתקף כך:

אבר א של צירוף שמני + י — + אבר
 ב של צירוף שמני (כגון: מוסר חברתי + י — < מוסרי חברתי.

כשאבר א של הצירוף השמני מלה לועזית היא, שם-העצם הלוועזי מתחלף בשם-תואר לוועזי המקביל לו, והוא משמש כבסיס לקבלת הסופית — י של ההרכב החדש; טריטוריה לאומית + י — < טריטוריאלית-לאומית.

התנהגותם של הרכבי קבוצת-המשנה 1 ב כהרכבי 1 א מתבררת מכאן: אין הם שונים זה מזה בצורתם (דתי-עיוני דומה בצורתו למשפטי-דיאלי), אף על פי ששונים הם במרכיביהם האחרונים.

ההרכבים של קבוצת 2 נבדלים זה מזה לפי טיב הצירוף השמני המשמש כמרכיב ראשון שלהם. יש שאותו צירוף בנוי במבנה של סמיכות (2א, כגון מזרח אירופה), או במבנה של שם עם לוואי האיכות (2ב: ים התיכון), או במבנה של הצמדה, בתפקיד אדורביאלי (2ג: יום יום, בד בבד). מכל מקום הצד השווה להרכבי 1 ב ו-2 לסוגיהם הוא, שהמרכיב הראשון שלהם הוא צירוף שמני, השכיח בלשון כחלק מאוצר המלים של העברית של היום.

מה שאין כן הרכבי קבוצת 3. מרכיביהם האחרונים

הם: מלה (שם-עצם, שם-תואר, מלת-יחס או תואר-הפועל)
+ שם-תואר.

אלא שאין כאן יצירת הרכבים חדשים בעברית, כי אם
הרכבים לועזיים במלים עבריות. יש שהמוצא הלועזי של
ההרכבים ניכר בצורת הרכיבים השאולים (מלועזית בצורתם
הכבולה או החפשית (3, ב, כגון: אגרו-פינית; 3: ג: פרוטו-
שמית), ויש שהוא ניכר מתוך היחס הסינטגמתי שבין
הרכיבים בלבד (3, א, המגדיר קודם למוגדר, שלא כמו
בעברית, כגון: סתם-יהודי > "סתם א' ייד" בידיש, 9 לא
פא > wunderschön בגרמנית, וכן שאר הרכבי 3. בדומה לזה
בחלק מהדוגמות של 3, ג, שבהן הרכיב הראשון משמש
כמקבילה עברית של תחיליות לועזיות, כגון: בין- =
inter-, חוץ- = extra-, פנים- = in-, intro-, דן- = mono-,
bi-, תלת- = tri-, רב- = poly-, כמעט- = semi-, מעין- =
quasi-, בלתי- = a-, un-, לא- = non.

ברוב המקרים נידמו הרכבי קבוצה 3 בצורתם להרכבי
קבוצה 2 (כל אימת שהרכיב השני הוא שם-תואר המסתיים
—); סופית הגזירה — מופיעה לאחר הרכיב השני שבהם.

אפשר לומר אפוא בדרך של הכללה: בהרכבי שם-
התואר האקסוצנטריים שבעברית המודרנית לא נוצר היחס
הפנימי שבין הרכיבים בהרכבים האלה לראשונה; היחס
הסינטגמתי הזה נוצר כבר מקודם בצירוף השמני המשמש
כאחד המרכיבים האחרונים שלהם (קבוצה 2), או בהרכב
שם-התואר הלועזי, שהרכב שם-התואר העברי אינו אלא

בבואה שלו (קבוצה 3). ואילו הרכבי שם-התואר האנדוצנטריים יש בהם צירוף ראשוני שבין הרכיבים (קבוצת-משנה A1), ויש בהם בבואה ליחס פנימי קודם, שנוצר בצירוף שמוני המשמש כמרכיב אחרון שבהם (קבוצת-משנה B1) י¹.

הסוגים השונים של הרכבי שם-התואר החדשים ניכרים יפה ואף נבדלים זה מזה גם בסימני היכר מורפולוגיים-תחביריים. הסימן הכולל לכל ההרכבים כולם הוא בנוהג של הטלת סימן הידוע לפני רכיבם הראשון בלבד (הדתי-עיוני, המזרח-אירופית, היס-תיכוני, הפרוטו-שמית, הבין-לאומי, הלא-יהודי) ג², אלא שבהוספת סופית של מין ומספר נבדלת

19. הפרדת הקבוצות להרכבים „מצטברים“ („קופולאטיביים“) ולהרכבים „מגדירים“ (דטרמינאטיביים) לפי היחס הסינטגמתי שבין הרכיבים שלהם (על פי „התחביר הפנימי“), כדרך שנוהגים בלשונות הודו-אירופיות (ר' למשל בדוקק הסנסקריטי L. Renou. Grammaire (sanskrite, Paris 1961, § 74 ועיינ גם J. Marouzeau, Lexique de la terminologie linguistique. Paris 1951 v. Composition לא עלתה יפה. שכן מצויים הרכבים מצטברים, שהיחס הסינטגמתי שבין רכיביהם הוא יחס של איחוי, הן בקבוצה 1 (א1) כגון חברתי-משפטי), הן בקבוצה 2 (ג2 כגון יוסי-ימי), והן בקבוצה 3 (ב3), כגון אוגרו-פינית); ומאידך הרכבים מגדירים, שהיחס בין רכיביהם הוא יחס של שעבוד, מצויים אף הם בכל הקבוצות: 1ב (כגון: מוסרי חברתי), 2א מזרח-אירופי), 2ב (יס-תיכוני), 3א (סתס-יהודי).

20. לא המקף משמש אפוא סימן היכר להרכב וגם לא הכתיבה בתיבה אחת לעתים (בינלאומי וכיו"ב). תפקיד הסימון מועבר אל

קבוצה 1 מקבוצות 2, 3 הבהל מכריע: בקבוצה 1 מוסיפים את הסופיות לכל רכיב ורכיב (התורנית-נבואית, מוסרית-חברתית, הטריטוריאלי-לאומית). ואילו בקבוצה 2 ו-3 אין מוסיפים אותן אלא לאתר הרכיב האחרון (כלל-ישראלית, המזרח-אירופית, הפרוטושמית, האוגרו-פינית, בין-עירוניים, הלא-יהודיים).

הווי אומר: הרכבי שם-התואר של קבוצות 2, 3, כלומר ההרכבים האקסוצנטריים, מתנהגים כהרכבים גמורים לכל דבר, הן לגבי הוספת תחיליות (ה"א הידיעה) והן לגבי הוספת סופיות (של מין ומספר) עליהם, ואילו הרכבי קבוצה 1, כלומר ההרכבים האנדוצנטריים, מתנהגים כהרכבים לגבי הוספת תחיליות בלבד, ולא לגבי הוספת סופיות. מסתבר ששהשוני שבין אופיים האנדוצנטרי או האקסוצנטרי וכן בין המרכיבים האחרונים של הרכבי שם-התואר משתקף בדרכי התנהגות שונות אלו.

המקף בסגנון הדווקני "הגבוה" בלבד, שבו מוסיפים את האידיעה גם לפני הרכיב השני; שכן במקרה כזה אין לוותר עליו, המקף נעשה פונימי (הדתי העיוני שונה מן הדתי-העיוני).